

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК: 930(477)“185/192”:821.161.2.09Кос] (045)

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-01

**АПРОПРІАЦІЯ ДИДАКТИЧНИХ ІДЕЙ М. КОСТОМАРОВА:
ПРИЙОМИ МОБІЛІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙ ЧИТАЧІВ ПОПУЛЯРНИХ ІСТОРИЧНИХ
ВИДАНЬ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ ст.**

В. О. Волошенко

Національний транспортний університет / Гданський університет
antgrej@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

На зламі ХІХ-ХХ ст. агенти історичної просвіти зіштовхнулись з проблемою вибору способів донесення наукових знань до не-фахової публіки. Один з напрямів дидактичних пошуків був пов'язаний зі спробами емоційної мобілізації реципієнтів.

***Метою** статті є розгляд апропріації дидактичних ідей М. Костомарова у середовищі авторів і критиків популярних видань з акцентом на виборі ними репертуару прийомів впливу на емоції читачів з народу.*

***Методологія.** Аналіз здійснений у теоретичній рамі понять «емоційна мобілізація» (М. Шер) та «ми-почуття» (К. Барейтер).*

***Наукова новизна.** У статті розглянуті просвітницькі практики, засновані на ідеях М. Костомарова і спрямовані на мобілізацію емоцій читачів популярної історичної літератури.*

***Висновки.** Апропріація прийомів впливу на уяву читачів, застосованих М. Костомаровим, могла бути усвідомленою і підсвідомою, відбуватися у прямий спосіб чи опосередковано. На тлі наростання політизації суспільного життя і диференціації синкретичного обшару історичної «народної літератури» з'являлися вимоги локалізації використання цих прийомів передусім для розвитку історичної белетристики, а також їх редукації у дидактичних і науково-популярних працях. Методи художнього впливу на читачів застосовувалися у різних комбінаціях. Звертання до цих прийомів дозволяло проєктувати очікувані емоції, завдяки чому популяризувати наукові факти і транслювати патріотичні «ми-почуття». Використання одних і тих самих прийомів могло сприяти формуванню різних ідентичностей. Визначення ідентифікаційного спрямування «ми-почуттів» залежало від закладених до текстів культурних цінностей.*

***Ключові слова:** М. Костомаров, історична просвіта, емоційні практики, читання народу, популярні видання.*

At the turn of the 19th-20th centuries, agents of historical education faced the problem of choosing the ways to convey scientific knowledge to the lay public. One of the approaches of didactic research was associated with the attempts to mobilize the recipients emotionally.

***The purpose** of the article is to study the appropriation of M. Kostomarov's didactic ideas among authors and critics of popular publications with an emphasis on their choice of repertoire of influence techniques on the emotions of the readers from the people.*

***Methodology.** The analysis is carried out in the theoretical framework of the concepts of "emotional mobilization" (M. Sher) and "we-feeling" (K. Bareiter).*

***Scientific novelty.** The article considers educational practices based on the ideas of M. Kostomarov and aimed at mobilizing the emotions of the readers of popular historical literature.*

Conclusions. *Appropriation of the techniques of influence on the imagination of the readers, used by M. Kostomarov, could be conscious and subconscious, occur directly or indirectly. Against the background of increasing politicization of public life and differentiation of the syncretic scope of historical "folk literature", there appeared requirements to localize the use of these techniques primarily for the development of historical fiction, as well as to reduce their use in didactic and popular science works. Methods of artistic influence on readers were used in various combinations. Their use allowed to project the expected emotions, and, as a result, to popularize scientific facts and evoke patriotic "we-feelings". The same techniques could contribute to the formation of different identities. The identification direction of the "we-feelings" depended on the cultural values embedded in the texts.*

Kew words: *M. Kostomarov, historical education, emotional practices, people's readings, popular publications*

Від 1860-х рр., на тлі емансипації селянства, суспільних викликів щодо потреб формування модерної ідентичності, пропагування цінності раціонального знання і навчальної діяльності, у підросійських губерніях України спостерігалось розгортання альтернативних проєктів моделювання минулого у афірмативно-дидактичних виданнях [33], призначених для «народу» (передусім селянства). Ці проєкти відрізнялися не тільки за способом визначення національного вектору світосприйняття потенційних читачів. Агенти історичної просвіти зіштовхнулись з проблемою вибору прийомів донесення знань до не-фахової публіки з нульовим або початковим рівнем обізнаності в історії як науковій дисципліні, з потребою нав'язання наукових фактів носіям культури, базованим на засадах непросвітницької епістемології. Один з напрямів дидактичних пошуків був пов'язаний зі спробами емоційної мобілізації реципієнтів, спрямованої на ознайомлення з науковим історичним знанням та формування спільних «ми-почуттів» [45] через подання інформаційної есенції, базової для творення певної ідентичності. У тогочасній академічній науці прикладом ефективного звертання і до розуму, і до емоцій читачів був науковий стиль «історика-артиста» [28, с. 5] М. Костомарова [огляди праць, автори яких обговорювали творчий метод вченого, див.: 7; 42].

За слушним зауваженням українського історіографа О. Удода, у науковій спадщині М. Костомарова відсутні роботи, які б системно характеризували його бачення дидактики історії, але у розмірковуваннях науковця можна знайти думки щодо цього предмету, що підтверджує активізація посилань на його роботи з боку сучасних дослідників педагогіки та освіти. О. Удод до дидактичних прийомів видатного історика, зокрема, відносить художньо-нарративну техніку викладу, вузьку предметну локалізацію, деталізацію побутових сюжетів, комплітаивність [37 с. 96-97]. Метою цієї розвідки є розгляд апропріації дидактичних ідей М. Костомарова у середовищі авторів і критиків популярних історичних видань зламу ХІХ-ХХ ст., з акцентом на репертуарі прийомів емоційного впливу на читачів. Вихідною тезою є зауваження костомарознавця О. Яся про специфіку рецепції освіченою громадськістю спадщини вченого – вибірковості транслювання, сприйняття та засвоєння певних ідей, образів, конкретних поглядів та цінностей тощо [43, с. 247-249].

Методологія дослідження поєднує дослідницький інструментарій студій книги і читання, історії емоцій та історіографії. В якості методу аналізу емоційного досвіду використовується поняття «мобілізація емоцій», запропоноване німецькою антропологинєю М. Шер (в українській історіографії положення її концепції апробовані харківською історикинею Ю. Кісельовою [21; 22]). М. Шер підкреслює епістемічну функцію емоцій; стверджує, що вони культурно зумовлені, виникають у певному соціальному контексті і мають тілесний вимір. Дотримуючись думки, що емоції є важливими засобами спілкування та ретрансляторами певних норм і цінностей культури, антропологиня ставить питання «емоційної політики» передачі почуттів (у т. ч. засобами освіти) через визначення «правильного відчуття» та «правильного» розуміння статусу емоцій, контролювання способів їх вираження. Вона вводить дефініцію «емоційні практики» (комплекс повсякденних практик, що спрямовані на формування емоцій та реалізуються у певних соціальних і владних відносинах) та виділяє

чотири їх види, один з яких – «мобілізація емоцій». Згідно концепції М. Шер, практика емоційної мобілізації передбачає та викликає почуття, керує настроями [46, с. 2-4, 15-16]. Думки М. Шер розвиває її колега з університету у Тюбінгені К. Барейтер, який ідентифікує практики мобілізації та регулювання емоцій у популярній культурі, та говорить про «спільні / комунікаційні емоційні практики» як процедури діяльності, націлені на розбудову і згуртування спільноти, реалізацію передбачуваної групової приналежності за допомогою «ми-почуттів» – почуттів, сформованих спільними емоційними практиками [45, с. 37-38, 42, 45]. У цій статті розглядаються пов'язані з дидактичними ідеями М. Костомарова просвітницькі практики, спрямовані на мобілізацію емоцій читачів популярної історичної літератури задля кращого засвоєння ними наукових історичних фактів та трансльованих через них культурних цінностей, базових для формування вектору патріотичних «ми-почуттів» і політичної лояльності.

До 1880-х рр. тема використання впливу на емоції реципієнтів як методу ознайомлення них з науковими фактами вже виринала у дискусіях методистів. Широко відомими були тези К. Ушинського про те, що дитина мислить формами, фарбами, звуками та відчуттями. У 1878 р. Я. Михайловський, редактор історичного відділу петербурзького покажчика «Систематический обзор русской народно-учебной литературы», характеризуючи методики викладання історії, звернув увагу на пізнавальні можливості людської уяви у навчанні історії. Він писав, що отримані знання учень комбінує у нові уявлення: про зовнішність та характер історичного діяча, його стосунки з іншими особами. Зрештою, «у своїй уяві він відтворює більш чи менш вдало минуле життя всього народу». Серед методів викладання історії Я. Михайловський назвав «культурно-історичний спосіб», пов'язуючи його з іменем німецького історика та педагога Ф. - К. Бідерманна, який закликав висвітлювати внутрішню історію народу. Утім, звертання до культурної тематики для петербурзького просвітника було лише доповненням до подієвої історії і, відповідно, історії держави. Мету історичної просвіти Я. Михайловський вбачав у розвитку «розумової активності» людей, а основним принципом відбору історичних творів для народного читання називав наявність у них «позитивного знання і вірного відтворення життя минулого». На його погляд, гармонію розумової діяльності не можна було перебивати надлишком уяви, «вихованої на фантастичному і хоча б навіть на ідеальному», адже це могло заглушити пізнавальні здібності [32, с. 512, 526, 541].

Зміст петербурзького покажчика був добре відомий харківським педагогиням на чолі з Х. Алчевською, але здобутки і перспективи розвитку історичної «народної літератури» і, відповідно, можливості пропагування історичного знання, вони оцінили, орієнтуючись на спадщину М. Костомарова, і, ширше, традиції романтизму, з властивим для нього ірраціональним підходом до пояснення людських прагнень і дій, котрі можна досягнути лише чуттям – з допомогою «вживання», «вчування» у свідомість її представників [17, с. 110-111], коли межа між достовірним і уявним стає надзвичайно мінливою і розмитою [43, с. 232]. У підготованому ними тритомному аналітичному бібліографічному покажчику «Что читать народу» (1884, 1889, 1906) вперше був зафіксований факт засвоєння, інтерпретації та застосування ідей вченого авторами «народної літератури». Дидактичні ідеї науковця просвітниці запропонували як теоретичну рамку для писань майбутніх популяризаторів історії. Педагогині не змогли обійти увагою вміння М. Костомарова надавати художньої форми історичним дослідженням [15, с. 16-17], його талант «художнього відтворення емоцій» [10, с. XXIII] та виняткову емоційну чутливість [43, с. 246]. Недаремно автор збірки критичних оглядів української «народної літератури» (1904) Д. Дорошенко відзначав, що популярність праць вченого була зумовлена не лише їх «науковою вагою, а й талантом художнього малювання» [13, с. 87]. Реагуючи на актуальний запит щодо способів ефективної трансляції раціональних знань, харківські педагогині відзначили особливості художнього почерку вченого й акцентували важливість використання прийомів, які б підживлювали новими образами уяву читачів.

Слід зазначити, що хоча більшість оглядів у історичному відділі написала випускниця Катеринославської жіночої гімназії О. Калмикова, але рішення про друк кожного тексту приймалося після колективних обговорень.

Вже у першому томі покажчика (1884) О. Калмикова описала методи, застосування яких, на її погляд, робило праці М. Костомарова захопливо цікавими для публіки. Їх вона рекомендувала вживати і авторам «класної книги для читання і у різних збірниках»: поруч з династично-мілітарними сюжетами висвітлювати історію народів, їх культурне і побутове життя; оживляти оповідь джерельним і фольклорним матеріалом; надавати «приголомшливі описи» подій та історичних особистостей. Костомарівський слід був знайдений навіть у такій царині, як візуальне ілюстрування історичних викладів. На сторінках «Что читать народу» була згадана передмова, написана «шанованим істориком Костомаровим» до «Альбома рисунков к отечественной истории» В. Прохорова. У ній вчений підтримував задум цього «знавця дрібниць і подробиць» (давнього одягу, зброї, предметів домашнього побуту тощо) видати альбом візуальних ілюстрацій історичних подій, розташувавши їх у хронологічному порядку [2; 40, с. 126-127].

О. Калмикова не сумнівалася, що історичні тексти для народу мали бути сповнені художніми образами та «яскравістю фарб» оповіді. Так, непридатними для народного читання, вона назвала оповідання для «початкового читання» російського історика С. Соловйова – через «сухість і блідість» викладу, відсутність епічної оповіді та образності, властивих літописам [40, с. 19, 24]. На відміну від Я. Михайловського, «сила враження» для О. Калмикової важила більше, ніж наукова достовірність. Так, наявність фактичних огріхів в «Оповіданні про Антона Головатого» (1901) М. Комарова, вона виправдовувала тим, що автору йшлося скоріше про «художнє відображення, типовість і характерність, а не детальну точність». Вона переймалась пошуками способів популяризації знань з української історії, але за тогочасних цензурних умов не бачила можливості надати читачеві «струнку систему послідовних, суворо наукових», але доступно викладених відомостей з історії «нашої Батьківщини», тому головний натиск у збудженні любові до неї пропонувала робити на «яскравості, образності, драматичності викладу і сюжету» [41, с. 479]. На тлі лавини видань з історії імперії емоційний вплив на читачів розглядала як інструмент презентації української минувшини.

О. Калмикова була зачарована «героїко-художнім стилем мислення» знаменитого історика, який, за спостереженням О. Яся, свідомо впливав на естетичні враження читачів, обираючи сюжети і героїв, опис яких викликав би почуття гордоців за свою героїчну історію. Ще у 1837 р. вчений визначив програму пошуків героїчного в українській минувшині: «Українське козацтво чекає художньої історії. Період гетьманщини – наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [43, с. 371]. Популярність його «мальовничих представлень історії козаччини» [11, с. 224] та «яскравих історичних портретів» [13, с. 87-88], стала прикладом для чисельних епігонів у популярній літературі. Відповідно О. Калмикова у рецензіях та власних популярних працях акцентувала висвітлення саме цього періоду. Та й загалом в історичних «народних виданнях» уявлення про українське минуле живилися передусім сюжетами з козацької історії, а центральною історичною постаттю вважався Богдан Хмельницький (рідше автори звертались до образу Івана Мазепи; так, член Київського товариства грамотності, а пізніше і київської «Просвіти», зять історика О. Лазаревського Т. Осадчий [4] зобразив постать гетьмана в контексті історії народних рухів [26]). Для читачів з народу історія козацтва накладалася на широко спопуляризований завдяки лубочним переробкам образ Тараса Бульби (книжки М. Гоголя свого часу справили враження й на М. Костомарова; за спостереженням С. Єфремова, це зацікавлення стало однією з причин того, що він «обернувся» до українства [14, с. 147-148]).

Закликаючи потенційних популяризаторів висвітлювати культурну історію, харківські просвітниці у своїх оглядах водночас акцентували праці, автори яких «оживляли» свої тексти за допомогою вставок з літописів та усних джерел (примітно, що і М. Костомаров цінував етнографічні матеріали як «джерело для внутрішньої історії» [43, с. 233]). Цитування фольклорних творів додатково белетризувало тексти, що, на погляд педагогинь з кола Х. Алчевської, робило їх зміст більш цікавим для читачів і добре пасувало до такого формату навчальних видань як хрестоматії. Для авторів праць на сюжети з української історії ця

практика мала особливе значення з огляду на роль етнографії у процесах націєтворення. Словами М. Грушевського, етнографія була «бойовим гаслом» для «розвою українських національних ідей». Не менш важливим є зауваження львівського історика, що за М. Костомаровим, який «за помічю етнографії» намагався знайти «дорогу» «до інтимних центрів народнього життя», надалі йшли П. Куліш та М. Драгоманов [11, с. 216-217]. Як правило, на авторів науково-популярних праць з української історії впливала суміш ідей провідних істориків. Той же Т. Осадчий взував праці Д. Антоновича, але також звертався до творчості М. Костомарова та П. Куліша. Б. Грінченко був поціновувачем творчості П. Куліша, але не обмежувався популяризацією виключно його праць.

У третьому томі покажчика, який був підготований до 1904 р., але через цензурні обмеження побачив світ лише 1906 р., О. Калмикова нарікала на відсутність адаптованих для народного читання збірників українських дум, оздоблених «примітками, які знайомлять з добою і фактами»; доводила, що такі видання мали стати обов'язковою лектурою відвідувачів народних бібліотек в українських губерніях. Вона була впевнена, що читання них викликало би бажання збирати усні пам'ятки минулого та сприяло «пробудженню і розвитку національної свідомості» [40, с. 19-20].

Розмисли О. Калмикової перегукувалися з ідеями інших просвітників. 1912 р. у видавництві імені Б. Грінченка була випущена праця О. Синявського «Про що співають кобзарі». У ній автор фактично зреалізував думки харківської педагогині щодо коментування подій, згаданих в історичних піснях. У виборі дум О. Синявський обмежився «добою козаччини і Богдана Хмельницького» [24].

Прагнучи розвивати історичну і національну самосвідомість українців, Б. Грінченко не тільки закликав до збирання і фіксації творів фольклору [38], а й втілював цю ідею в життя під час свого вчителювання. Деякі з його учнів продовжували збирати казки і пісні впродовж багатьох років після закінчення школи, надсилаючи зібране колишньому вчителю [29, с. 2]. Добре відомою є і його публікаційна активність з популяризації української фольклорної спадщини. 1897 р. дописувач видання «Жизнь юга» у рецензії на «Думи кобзарські» (1897) Б. Грінченка писав: «Прекрасна мова „дум“, образність і яскравість описів доставить кожному читачеві справжню художню і моральну насолоду. (...) У чотирнадцяти історичних думках проходить перед читачем вся епопея минулого політичного життя малоруського народу, його масові бідування, які врзалися глибоко у його пам'ять» [19]. І автор, і рецензент проєктували емоційний відгук читачів, сподіваючись на виникнення у них почуттів захоплення красою українських пісень, суму через «тяжку долю народу» обурення винуватцями «бідувань», і, зрештою, «ми-почуттів» єднання зі спільнотою «українського народу».

До емоційних практик, спрямованих на формування почуття національної спільності вдавався і член подільської «Просвіти» Н. Григорій (Григорій Наш), який починав педагогічну кар'єру, працюючи у Київському товаристві грамотності під керівництвом Т. Осадчого. Він теж рекомендував залучати дітей до збору фольклорних матеріалів, ознайомлення з якими вважав основою пізнання минулого. На його погляд, «мрії та національні гордощі дітей, розбурхані емоційним читанням оповідань з козацької старовини», треба було підживлювати не «готовими» оповіданнями, а «художніми картинами минулого» з народних пісень, які б діти відчували душею, вчили історію «не з книжки, а з життя»: «Завдання учителя історії не в тім, щоб напхати дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалити їх любов'ю до своєї нації». У своєму підручнику з української історії (1918) він розділяв історичні пісні за тематичними напрямками, визначеними М. Костомаровим (хоча й не вказував цього): «доісторичний та княжий час», «татарщина», «польщизна та козаччина взагалі», «хмельнищина», «гайдамаччина», «панщина», «чумаччина і т.п.» [8, с. 19-21, 26].

Поміж інших способів художнього впливу на читачів, які автори популярних видань прямим або непрямим чином запозичували у «історика-артиста» й використовували як інструмент зацікавлення публіки українським минулим, можна назвати мальовничі описи реквізиту (цей прийом імпонував М. Костомарову у романах В. Скотта [34, с. 456], а надалі став однією з візитівок його власної манери історіописання). У передчутті захопливого

сприйняття читачами деталізованого зображення козацького побуту, О. Калмикова відвела цим описам центральне місце у власних працях з історії козацтва «Жизнь прежде и теперь» і «В турецкой неволе» [36, с. 84]. А. Кузьмін у начерку «Запорізька Січ» (1902) представив у «загальнодоступному викладі можливо повне ознайомлення з історією та побутом» Запорізької Січі [23]. У 1904 р. рецензент «Рідного краю» помітив вдале застосування цього прийому А. Кашенком у «гарно написаному оповіданні» «Запорожська слава», яке щиро рекомендував для народного читання [16, с. 4].

У художній літературі прижився романтичний мотив людської самопожертви в ім'я спасіння Батьківщини. Образ жінки, яка заради цієї мети приносить в жертву своє кохання, М. Костомаров представив у трагедії «Переяславська ніч» [34, с. 443]. Пізніше Б. Грінченко, який використовував і історію, і власну «поезію національної романтики» (Л. Смілянський) для національної пропаганди, ідеалізував героїв, що віддалися національній справі. Більшість таких героїв були жінками. В його поезії «Кохання» дівчина любить свій край більше, ніж коханого; героїня поеми «Ярина» вбиває коханого, який хоче зрадити Батьківщину, а після помирає сама [35, с. 28-29].

Бажаючи надати народним читачам як можна більше яскравих художніх описів українського історичного минулого, Б. Грінченко наголошував важливість створення українських історичних оповідань і романів, «а то ми маємо тільки “Чорну Раду” Куліша» [39, с. 29]. Добираючи матеріал для читання селян, Б. Грінченко також високо оцінив мобілізаційні якості книжки М. Драгоманова «Про українських козаків, татар і турків» (К., 1876), добре ілюстрованої історичними піснями та кобзарськими думами [9, с. 13]. Звернувся і до доробку М. Костомарова, частково «вдосконалюючи» його твори відповідно до свого бачення потреб народної просвіти. Крім «Богдана Хмельницького», якого давав читати освіченим селянам, звернув увагу на повість «Черниговка» (Д. Дорошенко і М. Жученко називали її найвидатнішим художнім твором вченого [13, с. 89; 15, с. 18-19]). 1898 р. просвітник вніс «Черниговку» до укладеної чернігівськими земцями програми вечірніх занять з дорослими учнями [25, с. 25-28], але був переконаний, що повість «треба дати народові по українському, тільки мабуть краще перекласти її не цілком, а з одмінами й додатками: раз те, що в її чимало історичних помилок, які треба поправити (...), а друге – деякі місця в її для сільського читача будуть просто незрозумілі» [9, с. 19]. Тобто Б. Грінченко робив все можливе для отримання від реципієнтів «правильних відчуттів» від прочитання книжки, максимально увиразнюючи національний вектор її впливу. Під час вчителювання пропонував свій переклад для читання селянам. Опублікувати його зміг лише після скасування урядових заборон на друк україномовних видань. 1908 р. очолювана ним видавнича комісія київської «Просвіти» включила переклад повісті до каталогу книжок для сільських читачів (1908) [5; 6]. Надалі спопуляризована Б. Грінченком «Чернігівка» потрапила до каталогів газети «Село» та Харківського товариства грамотності, рекламних оголошень у «Каталозі крамниці “Час”».

У своїй доповіді на просвітньо-економічному конгресі у Львові (1909) В. Доманицький відзначав майже повну відсутність українських видань з такої «важкої галузі» як історична белетристика, яка «таку роллю відіграє в справі пробудження національної свідомості!» [27, с. 94]. 1912 р. рецензент повісті «При битій дорозі» З. Левицької (дружини редактора видавництва «Час» М. Левицького) теж зітхав, що українська література «бідна» на історичну белетристику: «Чомусь українські письменники не дуже кохаються в історичній повісті, хоча наша історія дає так багато вдячних тем, і хоч так очевидна велика вага популяризації рідної історії в белетристичній формі – для розвитку національної свідомості. Коли у нас взагалі дуже мало історичних повістей і романів, то гарних між ними ще менше: “Чорна Рада”, “Чернігівка”, “Сагайдачний” – оце трохи не все, що можна назвати, говорячи за серйозну історичну повість» [18]. З приводу праці З. Левицької зазначав, що письменниця переробила «в українському дусі» твір польського історика Ф. Равіти-Гавронського, спрямувавши «думку читальника» до «сумних часів з минулого рідного краю, що лежучи “при битій дорозі”, не маючи ні захисту, ні оборони, ні приятелів, зазнавав одного горя та лиха звідусіль». Рецензент передбачав емоційну реакцію на повість, читання якої мало викликати співчуття до «сумних

часів» та ненависть до кривдників рідного краю. Мобілізації почуттів піднесення мали сприяти «розкішні» ілюстрації А. Ждахи та «змалювання» авторкою «історичних обставин, характерів і подій, зробленому вельми яскраво й живо», у чому дописувач вбачав «головний інтерес» твору [18]. Залишається лише додати, що автором більшості рецензій у «Дніпрових хвилях» був редактор часопису – Д. Дорошенко.

На методичні аспекти використання історичної белетристики для впливу на емоції читачів і зацікавлення них історичними відомостями ще 1884 р. вказувала О. Калмикова. Вона відзначала, що історичні повісті були «любимими книжками» відвідувачів народних бібліотек і шкодувала через обмежену пропозицію такого читання [40, с. 34]. Тим самим підкреслювала значення художніх образів для історичної освіти вчорашніх анальфабетів. Прикладом поєднання наукового і поетичного модусів у творчості для неї знов-таки був творчий шлях М. Костомарова, в особі якого гармонійно поєднувалися історик-дослідник, публіцист та художник-письменник [7, с. 33-34], який від наукових праць, що становили «добротну історичну прозу», перейшов до історичної белетристики «з заявленою документальністю», як у «Чернигівці»; започаткував в українській літературі жанр історичної драми («Сава Чалий») та створив національно-історичну героїчну трагедію «Переяславська ніч» та [34, с. 440-441, 456].

З огляду на тенденції змішування науковості і художності у текстах афірмативно-дидактичних видань, показовим виглядає той факт, що огляди белетристичних творів на історичну тематику просвітниці з кола Х. Алчевської вмістили не до літературного, а до історичного розділу свого покажчика, поруч з рецензіями на науково-популярні праці. Такий спосіб компонування розділу кореспондував зі специфікою уявлень про укладання популярних історичних видань: з оздобленням науково-популярних праць літературними вставками, а белетристики – історичними сюжетами. До того ж, за тих часів для авторів «народних видань» джерелами інформації могли бути і наукові праці, і літературні твори. Так, А. Кузьмін спирався на праці М. Костомарова, Д. Яворницького, Г.-Л. Боплана, Д. Мордовцева, і водночас М. Гоголя та Т. Шевченка [23]. Автори намагались максимально удоступнити науковий матеріал для розуміння потенційних споживачів, захопити їх читанням. Книгознавці спостерігали випадки, коли у читацькій еволюції за лубочними книжками світського змісту йшли «індіанські» (пригодницькі) романи, а потім «історичні» [31, с. 193-194, 198].

Харківські просвітниці також помітили читацький інтерес до історичних лубочних книжок, які за популярністю поступалися лише життєписам святих [40, с. 30-31]. Лубки, у яких «перетравлювалися» сюжети будь-яких відомих творів (релігійних і світських; усних, писемних і друкованих; авторських і фольклорних), від XVIII ст. абсорбовували й історичні відомості. Загалом критикуючи видання цього роду за недолугість змісту і оформлення, педагогині водночас відзначили різноманітність лубочної продукції, тому «солянку» історичного відділу доповнили рецензіями на лубочні видання тих авторів, які запозичували теми і техніку компонування праць у писаннях науковців, зокрема М. Костомарова.

Вчорашні споживачі лубка мали особливий запит на яскраві історичні образи. Під впливом барочної літературної традиції лубочні видання історичного змісту насичувалися драматизмом у зображенні битв, страт, тортур. «Криваві» портретування подій «прикрашали» лубочні видання не тільки історичного, але й релігійного характеру (власне, релігійні праці свого часу були джерелом цих образів). Надмір «кривавості» та «фантастичні погляди на дійсність» у творах лубочників відштовхували харківських просвітниць, націлених на поширення наукового знання. Для них подібні описи жахів були не більше, ніж пристрастями, які перешкоджали пізнанню світу. Уникаючи «кривавості», педагогині відхрещувалися від переінакшених у лубочному стилі традицій гуманістичної історіографії, хоча це не означало їхньої безоглядної підтримки ідей просвітницького раціоналізму, носії яких прагнули відмежувати історію від літератури, рекомендували уникати емоційних оцінок, не вносити до своїх творів легенди і здогадки [17, с. 105]. Не відомо, чи знали вони, що їхній кумир М. Костомаров у дитинстві не розумів батька, який не дозволяв уяві сина «пускатися в світ

фантастичний, таємничий»: слухати казки або читати «Громобоя» В. Жуковського [28, с. 15] – цієї інтерпретації роману Х. - Г. Шпіса, заснованого на середньовічних легендах про грішників. Примітно, що переробки балади В. Жуковського були масово поширені у лубочній літературі [44]. Н. Барсуков залишив свідчення, що лубками цікавився і М. Костомаров. Згадував, як 1862 р. надіслав вченому дві лубочні картинки церковно-релігійної тематики [2, с. 27]. У своїй творчості М. Костомаров не оминав зображення «кривавих» сцен. В. Смілянська помітила, наскільки динамічно у його повісті «Син» виглядають «похмурі» масові картини облог, штурмів, розправ, пограбувань. Попри вимоги історизму, вчений не відмовився від нагромадження жахів – убивств, помсти, різанини тощо [34, с. 457].

Сцени «кривавості» мали настільки потужну емоційну зарядженість, що звертання авторів до їх зображення можна виокремити як ще один прийом впливу на читача. Він виявився несумісним з дидактичною поставою укладачок «Что читать народу», але мав ретроспективу і перспективу використання, якщо за точку відліку брати творчість М. Костомарова. Серед творів, які свого часу вплинули на вченого, і в яких використовувався цей прийом, був не тільки «Тарас Бульба», а й «Історія русів».

За твердженням українського історика С. Плохія, уява була важливим інструментом в арсеналі автора «Історії русів», який писав свою працю в часи, коли романтичний погляд на емоції як джерело естетичного переживання ставав нормою. Орієнтуючись на твори Ж. - Б. Шерера, автор намагався надати історії драматичності, оздобити її вигаданими діалогами та історичними анекдотами, «розпалюючи уяву читача, охочого почути голос минулого і побачити живу історію». Одним з найкращих прикладів «аранжування Ж. - Б. Шерером сухого наративу, взятого з козацького літопису», була картина страти поляками гетьмана Остряниці, до якої він додав опис тортур. Саме цей епізод ліг в основу сцени «Тараса Бульби», в якій катують і страчують Остапа. Автор «Історії русів» придумав детальну сцену перемоги над поляками та емоційно описав їхню жахливу помсту. Намальована таким чином картина наповнювала серця читачів ненавистю до поляків і євреїв. Зрештою, як пише С. Плохій, сюжет з козацького літопису, «що його розповів французький інтелектуал і прикрашав український історик, апелював до російського патріотизму, православного виховання, культурних струн і романтичної уяви читачів – джерела та “наукова” історія цього не давали» [30, с. 180-185, 192].

У представленій С. Плохієм генеалогії художніх образів «Історії русів», яскравість яких зумовила тривалу популярність цієї праці, помітне дієве використання прийому «кривавості» у практиках мобілізації емоцій читачів, з моделюванням у них «ми-емоцій», спрямування яких залежало від культурного контексту і ціннісного наповнення літературних творів. У цьому зв'язку у новому світлі постає знаменита дискусія «Аркас - Грушевський», учасники якої у своїх виступах залишили описи емоційних практик М. Аркаса та реакції на них «народних» читачів.

Одне із звинувачень М. Грушевського на адресу автора «Історії України-Русі» власне стосувалося «насильницького присмаку» твору: «Якийсь божевільний танець, “червоний сміх”, кривавий кошмар. “Напали”, “побили”, “повісили”, “зарізали”, “вирізали”... без кінця і краю!» [12, с. 126-128]. У 1929 р. миколаївський дослідник М. Лагута серед недоліків праці М. Аркаса теж називав «рясноту крові», але відзначив роль книжки у збудженні «співчуття до нещасливої долі існування українського народу», пробудженні любові до України, зародженні національної свідомості читачів [20, с. 17]. Авторський хід, який позитивісти сприймали як ваду твору, насправді й був одним з інструментів, що дозволив М. Аркасу дістатись свідомості читачів.

Коли у 1901 р. М. Аркас розпочав роботу над своєю книжкою, він не мав фахової підготовки і не володів методикою komponування подібної праці, але багато читав, мав добру бібліотеку. Редагувати працю від 1906 р. йому допомагав учень В. Антоновича В. Доманицький [20, с. 10-11]. Прагнучи спопуляризувати рідну історію, М. Аркас свідомо обрав тактику емоційного впливу на широку аудиторію читачів. У своїх листах В. Доманицькому зізнавався, що з цього боку йому не подобалася жодна історична праця:

«довезни сухі наукові розвідки» у багатотомній історії М. Грушевського «з перших сторінок одбивають охоту у середнього читача читати її далі»; популярні начерки львівського професора були «дуже цінні для свідомого читача», але «середньому і ширшому колові анічогісінько не дали». Між тим, йому б хотілося, щоб емоції від прочитаного пронизували тіло читача (брали його «за живе»), щоб вони нав'язували національні культурні цінності, змальовуючи «йому яскраво усе те, що переживав його рідний край». У 1908 р. численні листи вдячних читачів переконували автора, що він досяг своєї мети – його книга «ширилась поміж люде, збудила у них любов до рідного краю», «бажання знати свою історію». Досягненню мети не завадили ані допущені фактичні помилки, ані вплетені до сюжету історичні анекдоти, за що його так нещадно критикували [20, с. 123-127]. Зрозуміло, що на публіку діяли не тільки картини «кривавих» сцен, а й образність наведених легенд та переказів, деталі історичних портретів та побутових описів, – все це були фарби з палітри М. Костомарова, твори якого, за Д. Дорошенком, теж пробуджували інтерес до рідної історії, сприяли «розвитку національної свідомості на Україні і в Галичині» [13, с. 87].

Не тільки М. Аркас, але й учасники дискусії В. Піснячевський та В. Пачовський залишили унікальні свідчення вражень читачів-селян [20, с. 159-162, 217-221, 242-245]. Описані емоції мали цілком конкретні тілесні прояви («щось надзвичайне робилось») і виражались через плач («гірко радісні», «щирі сльози»), ридання, ледь стримуваний крик, тремтіння. «Криваві» образи, як і у випадку з читачами «Історії русів», викликали ненависть до «ворогів-гнобителів», але патріотичні почуття були пов'язані з Україною. Скеровані у своїх емоціях, читачі відчували біль за «покривджений край», а також радість за «синів, вірних своїй Україні», борців «за правду і волю». Очі селян «блищали» від піднесених почуттів, коли (їм) читали про козаків і гетьманів. Один з них досить чітко описав засвоєне визначення поняття освітньої «темряви». Він називав себе темним не через численні граматичні помилки, яких припускався, а тому, що раніше не знав «про своє», і тільки дізнавшись, «трохи прозрів і убачив світ». «Темрявою» було прищеплене «чужою освітою» русофільство, відцурання Батьківщини та рідного слова. Гама емоцій від читання вбирала і романтичні жалі за покривдженою Україною, і соціальні мотиви боротьби з гнобителями, і вимоги національного самоусвідомлення. Оглядаючи чинники впливу на емоції читачів, В. Пачовський підсумовував: «Даймо ж нашим дітям історичне виховання, розбуджуймо їх уяву і їх серце величними і трагічними картинами – в слові і рисунку – з минувшини нашого народу, розпалюймо в їх молодих душах отсей огонь безмежної любови до рідного народу, його трагічної історії і його історичних ідеалів, якого ніяка брутальна сила гнобителів не гідна буде згасити...» [20, с. 224].

Головний критик праці М. Аркаса, М. Грушевський, з його потужним антиколоніальним закликком збереження національної культури, рівень якої знижувало «ріжне сміття, обчислене на попит некультурного читача», стверджував, що «селянина зовсім нема причини представляти собі дурнуватим недорікою», його треба зацікавлювати «серйозними інтересами», а не «різунськими оповіданнями й апокрифічними страхіттями» [12, с. 131, 134-135]. Своїм популярним працям він теж намагався додати образності, дбаючи про ілюстрування тексту фольклором та художніми ілюстраціями. 1920 р. В. Біднов у своєму історіографічному нарисі високо оцінив популярні праці метра. Однак помітив, що жодна книжка, крім «Кобзаря», не мала такого успіху, який випав на долю «Історії України-Русі» М. Аркаса. В. Біднов на власні очі спостерігав «велике вражіння» від цієї книги у середовищі робітництва та селянства Катеринославщини, «пробудження» у них національної свідомості. На думку В. Біднова, М. Аркас зробив велику послугу національному рухові своєю працею, яка, попри всі вади, мала потужний вплив на читачів: «Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій. І зараз ми бачимо як історичні оповідання А. Кащенко, багаті різними історичними хибами, відіграють величезну роль в справі розбудження національної свідомості мас» [3, с. 32-34].

Отже, на зламі XIX-XX ст. у середовищі авторів і критиків популярної літератури оформилася течія, представники якої сподівалися досягнути просвітницьких цілей шляхом

впливу на уяву читачів. У науковому і літературному доробку М. Костомарова вони знайшли своєрідний медіум для спілкування з різними групами читачів «з народу» – учнями шкіл, дисциплінованими у шануванні раціональних фактів; пасивними реципієнтами друкованого слова, орієнтованими на традиційний усний культурний досвід; споживачами суміші культурних цінностей з лубочної літератури тощо. У творчості вченого відлунювали гіпертрофовані барокові пристрасті та романтичні балансування «між уявним та достовірним», фактом і образом, літературою і наукою; художнє обрамлення історичних фактів поєднувалося з науковою обробкою фольклору. У ній вгадувалися сліди літературних образів, широко відомих завдяки їх препаруванню у численних переробках, і водночас крізь неї пролягали містки до позитивістського піднесення емпіричного наукового знання.

Апропріація прийомів мобілізації емоцій читачів, застосованих М. Костомаровим, могла бути усвідомленою і підсвідомою, відбуватися у прямий спосіб чи опосередковано – в інтерпретації інших істориків і літераторів. На тлі наростання політизації суспільного життя та диференціації раніше синкретичного обширу «народної літератури» з'являються вимоги локалізації використання «костомарівських» прийомів передусім для розвитку історичної белетристики та редукції їх застосування у дидактичних виданнях і науково-популярних працях.

Методи художнього впливу на читачів використовувалися у різних комбінаціях, залежно від авторської мети. Їх вживання дозволяло проєктувати очікувані емоції, через вплив на розум, тіло і чуття реципієнтів викликати почуття піднесення, жалю, ненависті, смутку, співчуття, переживання прекрасного, та, у підсумку, популяризувати наукові факти і викликати патріотичні «ми-почуття». Одні й ті самі прийоми могли сприяти формуванню різновекторних «ми-почуттів», визначення ідентифікаційного спрямування яких залежало від культурних цінностей, вкладених до текстів агентами історичної просвіти.

Література

1. Альбом рисунков из отечественной истории с предисловием Н. И. Костомарова. Спб.: Изд. А. Прохорова, 1882. [2], 15 л.
2. Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. Спб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. 31 с.
3. Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). Катеринослав: Видання Союзу Споживчих Товариств, 1920. 47 с.
4. Бурій В. Тихін Осадчий. *Катеринопільський вісник*. 2001. 25 лип. С. 3. (Постаті).
5. Волошенко В. Популяризація українознавства у виданнях «Просвіт» Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль : [ТНПУ], 2016. Вип. 1, ч. 3. С. 36-41.*
6. Волошенко В. «Просвіти» й уявлення про «поживну» літературу для народу в українській публіцистиці Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2016. Вип. 3 (328). С.126-132.
7. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи: [монографія] / НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2017. 273 с.
8. Григорев-Наш [Григорієв Н.]. Історія України в народних думках та піснях. К.: Видавниче Т-во «Криниця», 1918. – 174, II с.
9. Грінченко Б. Історичні книжки на селі. Б.м., Б.р. 25 с.
10. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова: зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / Історична секція Всеукраїнської академії наук*. [Київ]: Державне видавництво України, 1930. С. VII-XXIV.
11. Грушевський М. Українська історіографія і Костомаров. Памяти М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті. *Літературно-науковий вістник*. 1910. Кн. V. С. 209-225.

12. Грушевський М. Ще про культуру і критику. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Кн. X. С. 126-128.
13. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Його громадська й літературно-наукова діяльність. К.: Видання Т-ва «Друкарь», 1920. 94, 2 с.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. 2-ге. СПб.: Вид-во «Український Учитель», Б.г. 466, XIV с.
15. Жученко М. Н. Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность. *Украинская жизнь*. 1915. №5-6. С. 5-21.
16. Запорожська слава. Історичне оповідання Кащенко. *Рідний край*. Полтава, 1906. 25 студня. Ч. 51-52. С.4.
17. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 228 с.
18. З. Левицька. При битій дорозі. Історична повість з малюнками А. Ждахи (за Равітою). *Дніпрові хвили*. 1912. 2 септєбря. №15-16. С. 215-218.
19. Издания Б. Д. Гринченко в Чернигове. *Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания XXXI очередной сессии 1895 года*. 1896. С. 73-79.
20. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упор., вступ та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. 344 с.
21. Кісельова Ю. А. Емоційний вимір автобіографії М. І. Костомарова. *Харківський історіографічний збірник*. 2018. №16. С. 101-121.
22. Кісельова Ю. Перспективи дослідження співтовариства істориків як «емоційного співтовариства». *Історик і Влада. Колективна монографія* / Відп. ред. В. Смолій; творчий кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 287-301.
23. Кузьмин А. Запорожская Сечь. Исторический и бытовой очерк. М.: Изд. Книжного магазина А.Д. Корчагина, 1902. 96 с.
24. Л. О. Про що співають кобзарі. Написав О. Синявський. Вид-во ім. Бориса Грінченка. Х., 1912 р. Стор 66. ц. 10 к. *Літературно-науковий вістник*. 1913. Кн. II, С. 390-391.
25. Опыт программ, выработанных комиссией при Черниговском Земском Книжном Складе для вечерних занятий со взрослыми учениками народных школ. 1898. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1898. 83 с.
26. Осадчий Т.И. Козацкий батько Палий. Очерк из истории старой козацкой Украины. 2-е изд. Киев: Тип. П. Барского, 1900. 48 с.
27. Перший український просвітно-економічний конгрес уладжений Товариством «Просвіта» в сорокалітє засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / Зредагували І. Брик і М. Коцюба. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1910. 655 с.
28. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К.: Наукова думка, 1992. 232 с.
29. Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Учителювання Бориса Грінченка: (по листах та споминах його школярів та близьких селян). Б.м., Б.р. 16 с.
30. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. К.: Laurus, 2015. 400 с.
31. Рубакин Н. А. Этюды о русской читающей публике. Факты, цифры, наблюдения. СПб.: Склад издания в книжных магазинах Н.П. Карабасникова, 1895. [2], 246 с.
32. Систематический обзор русской народно-учебной литературы / Сост.: С. И. Миропольский, М. И. Соколов, В. И. Острогорский [и др.]. СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1878. XXXII, 743 с.
33. Склокін В.В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування. *Харківський історіографічний збірник*, 2013, Вип. 12, С. 24-44.
34. Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова. *Шевченкознавчі роздуми. Збірник наукових праць* / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. К., 2005. С. 434-469.
35. Смілянський Л. Борис Грінченко / Популярні нариси про українських класиків. Х.- К.:

Державне вид-во України, 1930.103 с.

36. Толковый указатель книг для чтения / Под ред. В. П. Алексеева, А. Н. Реформаторского, П. Н. Сакулина, М. А. Сабашниковой, Н. В. Тулупова и Г. Н. Шмелева; Московское столичное попечительство о народной трезвости. Вып. 2. М. Тип. Г. Лесснера и Д. Совко, 1907. 273 с.
37. Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М.І. Костомарова. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С.100-108.
38. Черниговскому губернському Земському собранию. Доклад о сохранении памятников народного творчества / Сост. Б.Г. Гринченко. Чернигов: Б.м., 1896. 5 с.
39. Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. Херсон: «Українська книгарня», Б.р. 36 с.
40. Что читать народу?: критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х. Д. Алчевская, Е. Д. Гордеева, А. П. Грищенко, З. И. Дашкевич, Л. И. Дашкевич, Л. Е. Ефимович [та ін.]. Спб.: Общественная польза, 1884. [Т.1.]. VIII, 805, (1), XXI с.
41. Что читать народу?: критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х. Д. Алчевская, Х. А. Алчевская, М. А. Алфимова, А. Ф. Быкова, М. Г. Гахова, Н. И. Дашкевич [та ін.]. М.: Тип. И.Д. Сытина, 1906. Т.3. XXXIX, 576 с.
42. Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступне слово акад. В. Смолія. К.: Либідь, 2018. 304 с.
43. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник. *Український археографічний щорічник*. 2010. Вип. 15. С. 232-250.
44. a-pesni. URL: <http://a-pesni.org/dvor/gromoboj.php> (дата звернення: 15.10.2022).
45. Vareither Christoph. Wir-Gefühle: Vergemeinschaftende Emotionspraktiken in Populärkulturen. *POP. Reihe: Bricolage. Innsbrucker Zeitschrift für Europäische Ethnologie 10 (2018)*, Innsbruck [im Erscheinen]. URL: https://www.academia.edu/35038607/Wir_Ge%C3%Bchle_Vergemeinschaftende_Emotionspraktiken_in_Popul%C3%A4rkulturen (дата звернення: 02.10.2022).
46. Scheer, Monique. Emotionspraktiken: Wie man über das Tun an die Gefühle herankommt. URL:https://www.academia.edu/15051305/Emotionspraktiken_Wie_man_%C3%BCber_das_Tun_an_die_Gef%C3%BChle_herankommt (дата звернення: 02.10.2022).

References

1. Albom risunkov iz otechestvennoi istorii s predisloviem N. I. Kostomarov [Album of Drawings from Russian History with a Preface by N. I. Kostomarov] (in Russian). Spb: Izd. A. Prokhorova. 1882. [2], 15 s.
2. a-pesni [a-sonhs] (in Russian). URL: <http://a-pesni.org/dvor/gromoboj.php> (Retreated: 15.10.2022).
3. Barsukov N. Vospominaniia o N. I. Kostomarovie I A. N. Maikovie [Memories of N. I. Kostomarov and A. N. Maikov.] (in Russian). Spb: Tip. M. M. Stasiulievicha, 1898. 31 s.
4. Bidnov V. Shcho chytaty po istorii Ukrainy. (Korotenska istoriographiia Ukrainy) [What to Read on the History of Ukraine. (Short Historiography of Ukraine)] (in Ukrainian). Katerinoslav: Vydania Soiuzu Spozhyvchykh Tovarystv, 1920. 47 s.
5. Buriy V. Tykhin Osadchy [Tykhin Osadchy] (in Ukrainian). *Katerynopilskyi visnyk*. 2001. 25 lypnia. S. 3. (Postati).
6. Cherniavskiy M. Kiedr Livana. Spohady pro B. Hrinchenka [Cedar of Lebanon. Memories of Borys Grinchenko] (in Ukrainian). Kherson: "Ukrainska knyharnia", Б.р. 36 с.
7. Chernigovskomu gubernskomu Ziemskomu sobraniu. Doklad o sokhranienii pamiatnikov narodnogo tvorchestva [Chernihiv Provincial Zemsky Assembly. Report on the Preservation of Folk Art Evidence] (in Russian). / Sost. B. G. Grinchenko. Chernigov: B. m., 1896. 5 s.
8. Chto chitat narodu?: kriticheskii ukazatel knih dlia narodnogo i detskogo chteniia [What Should the People Read?: a Critical Index of Books for Popular and Children's Reading] (in Russian)/ Sost.: Alchevskaia Kh. D., Alchevskaia Kh. A., Alphimova M. A., Bykova A. Ph., Gakhova M. G., &

- Dashkevich N. I. et al. Moskva: Tip. I. D. Sytina, 1906. T.3. XXXIX, 576 s.
9. Chto chitat narodu?: kriticheskii ukazatel knih dlia narodnogo i detskogo chteniia [What Should the People Read?: a Critical Index of Books for Popular and Children's Reading] (in Russian). / Sost.: Alchevskaia Kh. D., Gordeeva E. D., Grishchenko A. P., Dashkevich Z. I., Dashkevich L. I., & Ephimovich L. E. et al. ([T. 1]). Sankt-Peterburg: Obshchestvennaia polza, 1884. VIII, 805, (1), XXI s.
10. Doroshenko D. Mykola Ivanovych Kostomarov. Yoho hromadyka i literaturno-naukova diialnist [Mikola Ivanovich Kostomarov. His Community and Literary and Scientific Activity] (in Ukrainian). Kyiv: Drukar, 1920. 94, 2 s.
11. Gonchar O. Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy: [monohraphiia] [Mykola Kostomarov: the Figure of the Historian against the Background of the Era: [Monography] (in Ukrainian). / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: [In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy], 2017. 273 s.
12. Hrinchenko B. Istorychni knyzhky na seli [Historical books in the village] (in Ukrainian). B.m., B.r. 25 s.
13. Hrushevskyyi M. Etnohraphichne dilo Kostomarova [Ethnographic Right of Kostomarov] (in Ukrainian). *Etnohraphichni pysannia Kostomarova: zibrani zachodom akademichnoi Komisii ukrainskoi istoriographii / Istorychna sekciia Vseukrainskoi akademii nauk*. [Kyiv]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. S. VII-XXIV.
14. Hrushevskyyi M. Shchie pro kulturu i krytyku [More about Culture and Criticism] (in Ukrainian). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1908. Kn. X. S. 126-128.
15. Hrushevskyyi M. Ukrainska istoriographiia i Kostomarov. Pamiati M. Kostomarova v dvadtsiat piati rokovyny yoho smerti [Ukrainian Historiography and Kostomarov. In Memory of M. Kostomarov at the Twenty-Five Birth Anniversary of Death] (in Ukrainian). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1910. Kn. V. S. 209-225.
16. Hryhoriev-Nash [Hryhoriiv N.]. Istoriiia Ukrainy v narodnykh dumakh ta pisniakh [History of Ukraine in Folk Dumas and Songs] (in Ukrainian). Kyiv: Vydavnyche T-vo "Krynutsia", 1918. 174, II s.
17. "Istoriiia Ukrainy-Rusi" u lystuvanni Mykoly Arkasa z Vasylem Domanytskym ["History of Ukraine-Rus" at the listing of Mykoli Arkas and Vasyl Domanitsky. 1906-1909] (in Ukrainian). / Upor., vstup ta komentari I Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2009. 344 s.
18. Izdaniia B. D. Grinchenko v Chernihovie [Editions of B. D. Grinchenko in Chernigov] (in Russian). *Zhurnaly Chernihovskoho Gubernskogo Zemskogo Sobraniia XXXI ocherednoi sessii 1895 goda*. 1896. S. 73-79.
19. Kiselyova Yu. A. Emotsiinyi vymir avtobiographii M. I. Kostomarova [The Emotional Dimension of Kostomarov's Autobiography] (in Ukrainian). *Kharkivskyyi istoriographichniy zbirnyk*. 2018. №16. S. 101-121.
20. Kiselyova Yu. Perspektyvy doslidzhennia spivtovarystva istorykiv yak "emotsiinoho spivtovarystva" [Prospects for Continuing the Communities of Historians as an "Emotional Communities"] (in Ukrainian). *Istoryk i Vlada. Kolektyvna monohraphiia / Vidp. red. V. Smolii; tvorchyi ker. Proektu I. Kolesnyk*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. S. 287-301.
21. Kuzmin A. Zaporozhskaia Siech. Istoricheskii i bytovoii ocherk [Zaporizhian Sich. Historical and Household Sketch] (in Russian). Moskva: Izd. Knizhnogo magazina A. D. Korchagina, 1902. 96 s.
22. L. O. Pro shcho spivaiut kobzari. Napysav O. Syniavskyyi [What do the Kobzars Sing About. Written by O. Sinyavskyyi] (in Ukrainian). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1913. Kn. II, S. 390-391.
23. Opyt programm, vyrabotannykh komissiiei pri Chernihovskom zemskom sklade dlia vechernikh zaniatii so vzroslymi uchenikami narodnykh shkol [Experience of Programs Developed by the Commission at the Chernihiv Zemsky Book Warehouse for Evening Classes with Adult Students of People Schools] (in Russian). Chernihov: Tipohraphiia hubernskoho zemstva, 1898. 83 s.
24. Osadchyyi T. I. Kozatskii batko Paliu. Ocherk iz istorii staroi kozatskoi Ukrainy [Cossack Father Palius. An Outline of the History of the Old Cossack Ukraine] (in Russian). 2-e izd. Kyiv: Tip. P. Barskoho, 1900. 48 s.
25. Pershyi ukrainskyyi prosvitnio-ekonomichnyi konhres uladzhenyi Tovarystvom "Prosvita" v sorokalitie zasnovania u Lvovi v dniach 1 i 2 liutoho 1909 roku. Protokoly i referaty [The first

- Ukrainian Educational and Economic Congress was Organized by the "Prosvita" Society on the Fortieth Anniversary of its Foundation in Lviv on February 1 and 2, 1909. Protocols and Essays] (in Ukrainian). / Zredahuvaly I. Bryk i M. Kotsuba. Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1910. 655 s.
26. Pinchuk Yu. A. Mykola Ivanovych Kostomarov [Mykola Ivanovych Kostomarov] (in Ukrainian). Kyiv: Naukova dumka, 1992. 232 s.
27. Pischynets D. [Tkachenko D.]. Uchyteliuvannia Borysa Hrinchenka: (po lystakh ta spomynakh yoho shkolariv ta blyzkykh selian) [The Teaching of Borys Grinchenko: (According to the Letters and Memories of his Schoolchildren and Familiar Pesants)] (in Ukrainian). B. m., B. r. 16 s.
28. Plokh S. Kozatskyi miph. Istoriia ta natsiitvorennia v epochu imperii [The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires] (in Ukrainian). / Avtoryz. per. z anhl. M. Klymchuka. Kyiv: Laurus, 2015. 400 s.
29. Rubakin N. A. Etiudy o russkoi chitiushchei publike. Phakty, tsiphry, nabliudeniia [Sketches about the Russian Reading Public. Facts, Figures, Observations] (in Russian). Sankt-Peterburg: Sklad izdaniia v knizhnykh magazinakh N. P. Karabasnikova. 1895. [2], 246 s.
30. Sistemicheskii obzor russkoi narodno-uchebnoi literatury [Systematic Review of Russian People-Educational Literature] (in Russian). / Sost.: Miropolskii, S. I., Sokolov, M. I., Ostrogorskii, V. P., Vulikh, Z. B., Shemiut, V. P., & Dobroslovin, A. P. et al. Sankt-Peterburg: Tip. M. Stasiulevicha, 1878. XXXII, 743 s.
31. Sklokin V. V. Suspilna znachushchist istorii v suchasni Ukraini: deiaki poperedni mirkuvannia [The Social Relevance of History in Contemporary Ukraine: Some Preliminary Thoughts] (in Ukrainian). *Kharkivskii istoriografichnyi zbirnyk*, 2013, Vyp. 12, S. 24-44.
32. Smilianska V. L. Literaturna tvorchist Mykoly Kostomarova [Literary Work of Mykola Kostomarov] (in Ukrainian). *Shevchenkoznavchi rozmysly. Zbirnyk naukovykh prats / NAN Ukrainy, In-t literatury im T. H. Shevchenka*. Kyiv, 2005. S. 434-469.
33. Smilianskyi L. Borys Hrinchenko [Borys Hrinchenko] (in Ukrainian). / Populiarni narysy pro ukrainskykh klasykiv. Kharkiv-Kyiv: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1930. 103 s.
34. Tolkovy ukazatel knig dlia chteniia [An Explanatory Index of Books for Reading] (in Russian). / Pod red. V. P. Aleksieieva, A. N. Reformatorskoho, P. N. Sakulina, M. A. Sabashnikovoi, N. V. Tulupova, G. N. Shmielieva; Moskovskoie stolichnoie popiechitelstvo o narodnoi triezvosti. Vyp. 2. Moskva: Tip. G. Lessnera i D. Sobko, 1907. 273 s.
35. Udod O. Dydaktyka istorii yak predmet naukovykh zatsikavlen M. I. Kostomarova [The Didactics of History as a Subject of M. I. Kostomarov's Scientific Interests] (in Ukrainian). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2008. Vyp. 18. S. 100-108.
36. Voloshenko V. Populiaryzaciia ukrainoznavstva u vydanniakh "Prosvit" Naddnyprianshchyny na pochatku XX st. [Popularization of Ukrainian Studies in "Prosvita" Publications in Naddnyprianshchina at the beginning of the XXth century] (in Ukrainian). *Naukovi Zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Ser. Istoriia / za zah. red. I. S. Zuliaka; redkol: M. Aleksieievets, L. Aleksieievets, M. Barmak [ta in.]. Ternopil: [TNPU], 2016. Vyp. 1, ch. 3. S. 36-41.
37. Voloshenko V. "Prosvity" i uiavlennia pro "pozhyvnu" literaturu dlia narodu v ukrainskiei publicystytsi Naddnyprianshchynyna pochatku XX st. ["Prosvita" and Vision of "Useful" Popular Literature in Ukrainian Publications of Naddnyprianshchina at the Beginning of the XXth Century] (in Ukrainian). *Naukovyi visnyk Chidnoievropetskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainki. Serii: istorychni nauky*. Lutsk, 2016. Vyp. 3 (328). S.126-132.
38. Yas O. Bahatoliki Mykola Kostomarov [Many faces of Mykola Kostomarov] (in Ukrainian) / zah. red. i vstupne slovo akad. V. Smoliiia. Kyiv: Lybid, 2018. 304 s.
39. Yas O. Mizh dostovirnym ta uiavnym. Mykola Kostomarov yak istoryk–chudozhnyk [Between the Real and the Imaginary. Mykola Kostomarov as a Historian-Artist] (in Ukrainian). *Ukrainskyi archeohrahichnyi shchorichnyk*. 2010. Vyp. 15. S. 232-250.
40. Yephremov S. Istoriia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian literature] (in Ukrainian). Vyd. 2-he. Spb.: Vyd-vo „Ukrainskyi Uchytel”, B.h. 466, XIV s.

-
41. Zaporozhskaia slava. Istorychne opovidannia Kashchenka [Zaporozhian Glory. Historical Explanation of Kashchenko] (in Ukrainian). *Ridnyi krai*. 1906. 25 studnia. Ch. 51-52. S.4
42. Zashkilniak L. Metodolohiia istorii vid davnyiny do suchasnosti [Methodology of History from Antiquity to Modernity] (in Ukrainian). Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, 1999. 228 s.
43. Zhuchenko M. N. N. I. Kostomarov i yeho istoryko-literaturna diialnist [N. Kostomarov and his historical and literary activity] (in Ukrainian). *Ukrainskaia zhizn*. 1915. № 5–6. S. 5–21.
44. Z. Levytska. Pry bytii dorozhky Istorychna povist z maliunkami A. Zhdachy (za Ravitoiu) [At the Beaten Cost. Historical Story with Drawings by A. Zhdakha (for Ravita)] (in Ukrainian). *Dniprovi chvyli*. 1912. 2 sentiabria. №15-16. S. 215-218.
45. Bareither Ch. Wir-Gefühle: Vergemeinschaftende Emotionspraktiken in Populärkulturen. *POP. Reihe: Bricolage. Innsbrucker Zeitschrift für Europäische Ethnologie 10 (2018), Innsbruck* [im Erscheinem]. URL: https://www.academia.edu/35038607/Wir_Gef%C3%BChle_Vergemeinschaftende_Emotionspraktiken_in_Popul%C3%A4rkulturen (Retreated: 02.10.2022).
46. Scheer M. Emotionspraktiken: Wie man über das Tun an die Gefühle herankommt. URL: https://www.academia.edu/15051305/Emotionspraktiken_Wie_man_%C3%BCber_das_Tun_an_die_Gef%C3%BChle_herankommt (Retreated: 02.10.2022).